

Сосницька М. О.,
аспірантка,
Бердянський державний
педагогічний університет

ЕКЗОТИЧНИЙ ПРОСТІР ДАЛЕКИХ ПЛАНЕТ У ДИТЯЧІЙ НАУКОВІЙ ФАНТАСТИЦІ (ЗА ТВОРАМИ АНАТОЛІЯ ДІМАРОВА, КІРА БУЛИЧОВА ТА РОБЕРТА ХАЙНЛАЙНА)

Актуальність дослідження. У науковій фантастиці висловлена мрія людства про освоєння нових територій. Письменник-фантаст конструює незвичайні світи з вигаданою географією, містами, відмінними кліматичними та фізичними умовами, населенням, культурою, тому жанротворчим простором стають образи далеких планет.

Етимологічно в поняття “екзотика” закладена “чужість” (від грец. *Exotikos* – чужий, іноземний). У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” подане таке визначення цього поняття: “Дивні, незвичні, з погляду людей даної країни, особливості природи, звичаїв, мистецтва віддалених країн” [3, 256–257]. М. Бахтін, досліджуючи грецький авантюрний роман, зазначає, що “екзотика передбачає зумисне протиставлення чужого своєму, в ній чужість чужого підкреслюється, так би мовити, смакується і детально зображується на тлі, маючи на увазі своє, звичайне, знайоме” (переклад із російської наш. – М. С.) [1, 251]. Отже, зображуючи нові світи, автор робить акцент на їх чужості, відмінності від звичного світу героя.

Фантастика є одним із найбільш продуктивних жанрів, у якому митець користується великою свободою у створенні художнього світу. За слушним зауваженням Н. Копистянської, “художній твір оцінюється не за тим, як автор відтворив дійсність, а як створив новий художній світ, несхожий на художні світи інших письменників, <...>” [6, 251]. Поєднання авантюрного сюжету з детальними екзотичними описами вибудовує правдоподібну картину фантастичного світу. О. Ковтун підкреслює, що “створюваний фантастичний світ необхідно промальовувати детально, інакше він не буде достовірний і взагалі зрозумілий читачеві” (тут і далі переклад із російської наш. – М. С.) [5, 94]. Утім, дослідниця застерігає, що “велика кількість подробиць нескінченно збільшить обсяг твору і зруйнує сюжет” [5, 95]. Щоб уникнути смислового перевантаження, автор повинен зосередитися на сюжетотворчих образах та деталях твору.

Суттєвим елементом простору є межа, яка розділяє його на “свій” та “чужий”. Чільною властивістю межі, на думку Ю. Лотмана, є порушення безперервності простору, що зумовлює сюжетне переміщення персонажа [6]. Останній, потрапивши в просторові координати “чужого” світу, здивований ним, намагається зрозуміти його, опанувати і навіть вижити в ньому. Образ дороги, що фабульно пов’язаний з мотивом подорожі, в науковій фантастиці слугує засобом зображення “чужого” світу, адже саме в дорозі героєм трапляється незвичне.

Мета нашого дослідження – проаналізувати специфіку художнього зображення екзотичного простору далеких планет у дитячих науково-фантастичних творах

Анатолія Дімарова, Кіра Буличова та Роберта Хайнлайна. Це зумовлює такі **завдання**: розкрити своєрідність екзотичного світу в дитячій пригодницькій науковій фантастиці; виявити особливості хронотопу вдитячих науково-фантастичних творах. **Об'єктом** дослідження обрано твори Анатолія Дімарова “Друга планета” (1980), Кіра Буличова “Подорож Аліси” (“Путешествие Алисы”, 1971) та Роберта Хайнлайна “Червона планета” (“Red Planet”, 1949).

Анатолій Дімаров (1922–2014) – відомий український письменник-шістдесятник, учасник Великої Вітчизняної війни, член Спілки письменників України (1949), лауреат Шевченківської премії (1981). У його літературному доробку є твори, присвячені як дорослим, так і дітям. Фантастична повість “Друга планета” розповідає про пригоди чотирнадцятирічного хлопця Віті, який летить на Венеру з батьками налітні канікули. Земля майбутнього представлена як ідеальне місце, де високі технології поєднані з дбайливим ставленням до навколишнього середовища. Цій освоєній, “одомашненій” планеті протиставляється дика та невивчена Венера, яка стає простором для розгортання подій повісті.

Планета вражає Вітю: усі природні явища на ній перебільшені, надмірні. У щоденнику хлопець пише про будяки, які не обхопиш руками, про дерева у двісті метрів заввишки, величезні плоди, страшну спеку, вологість та зливи: “Хмари наповзають такі, що аж страшно дивитися, – чорні-чорні і весь час переміщуються... І аж палахкотять від блискавиць” [4, 39]. Прийом гіперболи, що використано в зображенні планети, дав можливість А. Дімарову продемонструвати її незвичність.

Венеріанські міста протиставляються земним: “будинки тут низенькі, не те, що у нас на Землі” [4, 40]. Наявність великого неосвоєного простору зумовлює “горизонтальне” заселення Венери (“міста розповзаються на всі боки” [4, 40]), міста же перенаселеної Землі розташовуються “вертикально”: будуються багатоповерхівки та підземні заводи.

Раптова смертельна злива в горах, зустріч із загадковим хижим держидеревом стають доленосними в пригодах Віті, Жорки та тітки Павлини. Героям доводиться стрибнути в бурхливий потік, який відмежовує їх від освоєної частини Венери. Ця річка-“випадок” несе їх у глибину джунглів: “Звідси, з цієї високої скелі, видно було, які вони безконечні: суцільне зелене море” [4, 70]. Джунглі порівнюються з морем: “джунглі, як море” [4, 47], їм “не буде кінця краю” [4, 75], у них можна “пірнути”, “зануритися”.

Герої потрапляють у полон до орангів – мавп з майже людським розумом, які приводять їх усвоє ізольоване неприступними горами місто. А. Дімаров зображує антиутопічне місто, у якому впізнається Німеччина часів Другої Світової війни: озброєні оранги кричать “Хайль!”, марширують колонами, наслідують Ніцше та Гітлера, з'являється образ свастики. Середньовічний готичний стиль будівель деталізує емоційно-психологічний час, який панує в місті, а колоронім “чорний”, що постійно повторюється в описах держави орангів, характеризує простір небезпеки. У повісті наявні саркастично-гротескні образи: пам'ятник орангоподібному Гітлеру, мавпоподібні люди, що б'ються, об'їдаються, пиячать та поводяться як

тварини. Технічно розвинене суспільство орангів готується до нападу на венеріан, яких вважає нижчою расою, але такий неприродний, антигуманний світ приречений на загибель, і зникнення держави мавп закономірне.

У повісті можна вирізнити просторову опозицію: Земля / Венера, але головною опозицією стає світ венеріан / держава орангів. Герої перемагають фашистську державу, і Венера не тільки стає для Віті другою планетою за рахунком у Сонячній системі, але й хлопець здобуває другу домівку: “Я дивився на неї і думав, що віднині у мене є не одна, а дві рідні планети: Земля і Венера!” [4, 172]. Отже, замкнений простір антиутопії руйнується, межі між “своїм” та “чужим” просторами зникають та об’єднуються у єдиний простір.

Інший відомий радянський фантаст Кір Буличов (1934–2003) є одним із найулюбленіших дитячих письменників завдяки науково-фантастичному циклу “Пригоди Аліси”. За мотивами повісті “Подорож Аліси” було знято мультиплікаційний фільм “Таємниця третьої планети” (1981). “Подорож Аліси” належить до жанру “космічної опери”, особливістю якої є розгортання подій у просторі космосу та на екзотичних планетах. Головні герої: доктор Селезньов, його донька третьокласниця Аліса, капітан Полосков та бортмеханік Зелений – вирушають на літо у вільний пошук по Галактиці на космічному кораблі “Пегас” за рідкісними тваринами для московського зоопарку.

Професор Селезньов не має точного маршруту подорожі, шлях вибудовується з розвитком подій, а мотив зустрічі скеровує його. Сюжетною зав’язкою стає випадкова зустріч на Місяці професора з давнім другом – археологом Громозекою з туманної планети Чумароза, який розповідає про планету імені Трьох Капітанів, відважних дослідників космосу. На планеті Капітанів доктор Верховцев, директор музею, підказує героям відвідати 8-й супутник Альдебарану, Порожню планету і Шешинеру; так він спрямовує маршрут екіпажу. Також маршрут подорожі зумовлений необхідністю передати безліч посилок на різні планети, але в повісті не відображені всі заплановані пункти призначення. Локуси подорожі складаються у такий кінцевий космічний маршрут: Земля – Місяць – Малий Арктур – планета ім. Трьох Капітанів – 8-й супутник Альдебарану – Порожня планета – Блук – Шешинеру – Шелезяка – друга планета системи Медуза – третя планета – Місяць – Земля. Отже, хронотоп подорожі циклічний, герої повертаються до її вихідної точки.

Вагомим сюжетним вузлом є зупинка на планеті-ринку Блук. Екзотичність інопланетного пейзажу Блука досягається використанням в описі незвичайних кольорів: “Ранок був гарний, ясний, небо чисте, оранжеве, хмари легкі, зелені, пісок під ногами м’який, голубий” [2, 80]. Тут герої купують дивного птаха говоруна, який відіграє вагому сюжетну роль і виконує функції чарівного помічника. Із розмов птаха екіпаж “Пегаса” розуміє, що Другий капітан у біді, тому корабель бере курс на систему Медузи, про яку говорить птах.

Третя планета системи Медуза вражає багатю флорою та фауною: “Океани кишіли рибами, медузами, черв’яками, морськими зміями, у лісах було повно всякої звірини і метеликів із метровими крилами, а вище, над гострими

скелями й пологими пагорбами, літало різне птаство” [2, 122]. Чарівна планета містить простір небезпеки: герої потрапляють у яму і опиняються в полоні у космічних піратів Веселуна У та Крися. Простір пастки стає місцем кульмінаційних подій і розкриття таємниці: Другий чотири роки перебував в’язнем у піратів, які вимагали формулу абсолютного палива. У такій безвихідній ситуації героїв рятує казкова шапка-невидимка, одягнувши яку Аліса втікає і приводить допомогу друзям.

“Чужий” простір у повісті представлений різноманітними планетами (планета-музей, ринок, планета, на якій зупинився час, планета, яку занапали роботи, міражів, чарівна планета-пастка), а межею між домівкою героїв Землею є сам космос. У творі наявний чіткий детективний мотив: загадкова подія-злочин, динамічний напружений сюжет, пов’язаний з розслідуванням, образи сищика та злодія, а сюжет будується за принципом казкового квесту, що веде до розкриття таємниці. Отже, відкритий хронотоп космічної подорожі, що дозволяє безкінечно нанизувати пригоди, поєднується з детективним, який тяжіє до замкненого типу.

Ім’я Роберта Хайнлайна (1907–1988) стоїть поряд з іменами таких видатних американських фантастів, як Артур Кларк та Айзек Азімов. Письменник створив серію романів для юнацтва, до якої належить повість “Червона планета”. Марс, який вирізняється серед інших світил незвичайним червоним кольором, привертав увагу багатьох фантастів, от-як: Г. Веллс (“Війна світів”, 1987), що заклав традицію зображення вороже налаштованих марсіан, О. Толстой (“Аеліта”, 1923), Е. Берроуз (“Барсумська” серія про Марс, 1912–1964), Р. Бредбері (“Марсіанські хроніки”, 1950) та ін.

Усі події повісті “Червона планета” відбуваються на Марсі, людство намагається освоїти сувору планету, яку ділить з її справжніми господарями – марсіанами. На планеті поряд, але ізольовано один від одного існують древні марсіанські й сучасні людські міста. Життя на планеті підпорядковується тяжким кліматичним умовам: через падіння температури до -100°C люди повинні кожні півроку (12 земних місяців) мігрувати з Південної в Північну Колонії. Особлива риса Колонії – просторова замкнутість, усе спрямовано на захист від смертельного холоду. У повісті простежується не тільки просторова опозиція, але й культурна: світ людей з їх вадами протиставляється мудрій марсіанській цивілізації. Р. Хайнлайн топографічно чітко змальовує Марс, називає конкретні міста, канали, описує клімат планети, природу, її мешканців, чим створює ілюзію достовірності.

Головні герої-підлітки Джим Мерлоу (Jim Marlowe) та Френк Саттон (Frank Sutton) вирушають до школи у Малих Хитких Пісках по замерзлим марсіанських каналах, які колоністи використовували як дороги для міграції. Цікавим просторовим елементом є тоpos древнього марсіанського міста Цинія, де діти знайомляться з флегматичним марсіанином Гекко, який спочатку відштовхує дітей своєю дивною зовнішністю. Р. Хайнлайн продовжує традицію С. Вейнсбаума, який робить спробу зруйнувати негативне відношення до марсіан, закладене Г. Веллсом у “Війні світів” (1987), і діти встановлюють дружні стосунки з аборигеном. Потрапивши до міста, діти втрачають зв’язок з реальним часом, його плин

уповільнюється і переходить у безчасся. Топос міста стає оніричним простором для героїв, вони занурюються у транс, переживають суперечливі емоції і краще розуміють сутність марсіан: “Він [Джим] навіть не уявляв собі раніше, які прекрасні вони були” (переклад із англійської наш. – М. С.) [7].

Вагоме місце у творі посідає представник марсіанської фауни – стрибунець Вілліс (Willis), вихованець та друг Джима. Здатність Вілліса запам'ятовувати і відтворювати усе, що він коли-небудь чув, є рушійною силою розвитку сюжету – він “записує” розмову нового директора школи про відміну щорічної зимової міграції колоністів. Щоб попередити колонію, діти вирушають на ковзанах за тисячу миль уздовж замерзлого марсіанського каналу додому. Отже, рух уздовж каналу символізує шлях до свободи. З розвитком сюжету функції каналів розширюються – канали виявляються марсіанською підземкою, що з'єднує всі їхні міста.

Юнакам вдається попередити колонію, обурені люди починають самостійну міграцію, але зустрічають силовий опір з боку влади. В авантюрний хронотоп повісті “втягується” простір бойових дій, який представлений школою у Малих Хитких Пісках. Марс маркується в повісті як “чужий” ізольований простір, підпорядкований земній політиці. Колоністи відстоюють незалежність від Землі, але внутрішні межі між двома різними цивілізаціями ніколи не зникнуть. Авантюрний хронотоп “Червоної планети” ускладнений простором бойових дій, який будує зовнішні межі між Марсом та Землею.

Мотив подорожі розширює простір, особливо в жанрі наукової фантастики, де топосами дій стають далекі планети. У проаналізованих повістях хронотоп максимально динамічний, одна подія змінює іншу, герої перемішуються в просторі з певним завданням. У творах також спостерігаємо поєднання не тільки авантюрних та науково-фантастичних елементів, але взаємодію з різноманітними жанровими утвореннями, які моделюють часопростір і розкривають нові можливості хронотопного виміру.

Отже, художній простір є важливою характеристикою художнього світу, що впорядковує образи, які його заповнюють. Аналіз просторових образів далеких планет даних творів дає змогу вирізнити “свій” та “чужий” світи та елементи, які їм належать: межу, інопланетні топоси, локуси та персонажі. “Чужий” простір володіє такою характеристикою як екзотичність, яку наївний персонаж усвідомлює як невідповідність “своєму” світу. Екзотичність “чужого” простору досягається різноманітними засобами: найістотніші прийоми – це гіпербола, гротеск, колористичні деталі, алюзії.

Невід'ємними в науковій фантастиці є образи далеких планет, їхній простір стає жанротворчим фактором. Планети зображуються як “чужий” простір або як частина освоєного мешканцями. Екзотичність інопланетного простору дає авторам змогу зіставити земні звичаї та спосіб життя з чужоземними і висвітлити світоглядні засади різних цивілізацій.

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.

2. Буличов К. Дівчинка з Землі : [фантаст. оповідання та повісті для мол. та серед. шк. віку] / [пер. з рос. Є. П. Литвиненка]. – К. : Веселка, 1987. – 252 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ “Ірпінь”, 2004. – 1440 с.
4. Дімаров А. А. Друга планета : [фантастичні повісті для серед. шкіл. в.] / А. Дімаров. – К. : Веселка, 1980. – 269 с.
5. Ковтун Е. Н. Поэтика необычайного: художественные миры фантастики, волшебной сказки, утопии, притчи и мифа (на материале европейской литературы первой половины XX века) / Е. Н. Ковтун. – М. : МГУ, 1999. – 308 с.
6. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : [монографія] / Н. Х. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.
7. Лотман Ю. М. Избранные статьи : [в 3-х т.] / Ю. М. Лотман. – Таллин : Александра, 1992. – Т. I : Статьи по семиотике и типологии культуры. – 480 с.
1. Heinlein R. Red planet [Electronic resource] / R. Heinlein. – Mode of acces : <http://www.litmir.net/br/?b=88686>.

Анотація

У статті аналізується своєрідність екзотичного простору далеких планет у дитячих науково-фантастичних творах Анатолія Дімарова “Друга планета”, Кіра Буличова “Подорож Аліси” та Роберта Хайнлайна “Червона планета”. Розглядаються особливості хронотопу у даних дитячих науково-фантастичних творах, а також їхній взаємозв’язок з іншими жанрами.

Ключові слова: екзотичний простір, “свій” / “чужий” світи, межа, хронотоп, Анатолій Дімаров, Кір Буличов, Роберт Хайнлайн.

Аннотация

В статье анализируется своеобразие экзотического пространства далеких планет в детских научно-фантастических произведениях Анатолия Димарова “Вторая планета”, Кира Булычева “Путешествие Алисы” и Роберта Хайнлайна “Красная планета”. Рассматриваются особенности хронотопа в данных детских научно-фантастических произведениях, а также их взаимосвязь с другими жанрами.

Ключевые слова: экзотическое пространство, “свой” / “чужой” миры, граница, хронотоп, Анатолий Димаров, Кир Булычев, Роберт Хайнлайн.

Summary

The article analyzes the originality of the exotic space of distant planets in the children's science-fiction works of Anatoliy Dimarov “The Second Planet”, Kir Bulychov “Alisa's Travel” and Robert Heinlein “Red Planet”. The features of the chronotope and their intercommunication with other genres are examined in these children's science-fiction works.

Keywords: exotic space, “own” / “alien” worlds, boundary, chronotope, Anatoliy Dimarov, Kir Bulychov, Robert Heinlein.

УДК 821.161.1:17.022.1 (Энгельгардт)

Станчевская Т. С.,

аспирантка,

Запорожский национальный университет

МОРАЛЬНИЙ КОДЕКС ІНСТИТУТКИ В “ОЧЕРКАХ ІНСТИТУТСЬКОЇ ЖИЗНИ БЫЛОГО ВРЕМЕНИ” АННЫ ЭНГЕЛЬГАРТ

Анна Николаевна Энгельгардт (1838–1903) – общественная деятельница, писательница и переводчица. С десяти до семнадцати лет училась в